

HOSPITALS RURALS A LA VALÈNCIA BAIXMEDIEVAL: EL CAS DE L'HOSPITAL DE SANTA LLÚCIA D'ALZIRA

Frederic Aparisi
Universitat de Lleida

Carmel Ferragud
Institut Interuniversitari «López Piñero»

Resum: El present treball pretén esbossar les característiques bàsiques d'un hospital rural valencià durant la baixa Edat Mitjana a partir del cas concret de l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira. La seva fundació data, almenys, de la primera meitat del segle XIV, encara que és probable que, donada l'entitat de la vila, existís des de la centúria anterior. Els recursos econòmics amb què va explicar el centre al llarg de la baixa Edat Mitjana van ser més aviat escassos, el que va conduir a la definitiva unificació amb altres hospitals de la vila a la fi del segle XV.

Paraules clau: hospital rural, Edat Mitjana, País Valencià.

Rural Hospitals in Valencia during the late Middle Ages: the case of the Sta. Llúcia's Hospital in Alzira

Abstract: This paper seeks to outline the main features of a rural Valencian hospital in the later Middle Ages focusing our attention on the Sta. Llúcia's Hospital in Alzira. It was founded in the first half of the 14th century despite it could be erected before. The economic assets of the centre throughout the Middle Ages were rather scarce, leading to the ultimate unification with the others hospitals of the town at the end of the 15th century.

Keywords: rural hospitals, Middle Ages, Valencian Country.

Introducció

Alzira va ser una de les viles reials més importants del regne de València, en tant que considerada el quart nucli poblacional, amb uns 1600 focs o llars per al període comprés entre 1375 i 1418, uns 7500 habitants, que la situaven únicament per sota dels 8000 focs de la ciutat de València i dels aproximadament 3000 de la ciutat de Xàtiva o de Morella (FURIÓ, 1995: 184-188). Això sí, s'ha de remarcar la davallada demogràfica del segle XV, ja que en 1451 la població se situaria en uns 4.000 habitants per passar en 1469 a uns 3000. La diferència poblacional amb els altres nuclis esmentats explica que Alzira sempre es localitzés per sota en la documentació referent als parlaments o actes de Corts, i que tot i ser una vila destacada dins del braç reial, únicament va aportar un síndic a les Corts de Martí l'Humà —com la resta de viles de reialenc—, enfront dels dos representats de Xàtiva i Morella i els quatre representats de la capital (BERNABÉU BORJA, 2014). A més del seu volum demogràfic, l'adquisició de privilegis i franquesses reials atorgaren a la vila certa singularitat política, mentre que el seu gran dinamisme socioeconòmic li va permetre esdevenir un autèntic centre artesanal i de mercat rural comarcal (MARTÍNEZ ARAQUE, 2012: 41-47). La consideració d'aquests trets permeten identificar Alzira com un nucli fonamental en l'estructuració del territori comprés entre la capital de regne i la ciutat de Xàtiva, el que alhora s'insereix en un procés més ampli d'articulació de la xarxa urbana de la Corona. Alzira tenia un terme municipal amb uns 20 poblats (llocs), dels quals nou li pertanyien directament, però, a més, tenia un districte fiscal i jurisdiccional més ampli (FURIÓ, 1986: vol I, 94-107). Només hi va quedar un petit reducte de població musulmana a la moreria de la vila, que es degradaria de mica en mica, amb la posterior conversió i expulsió dels moriscos, en 1609.

Com era habitual en els centres rurals del regne de València, com arreu de la Corona d'Aragó, en la vila es va fundar un hospital, sota l'advocació, en aquest cas, de Santa Llúcia. Un hospital que, tot s'ha de dir, tingué una vida llarga, ja que fou clausurat per la Generalitat Valenciana en 1997, després que fos inaugurat l'hospital de la Ribera. Seguí així un tret ben peculiar posat en relleu per COMELLES (2013: 206) per als hospitals de la Corona d'Aragó, açò és, una durada secular, en la que l'hospital aconseguí adaptar-se a les circumstàncies socials, polítiques i econòmiques, i a totes les penúries i dificultats que s'hi oposaren al llarg del temps, tot esdevenint un emblema de la identitat cultural local.

El d'Alzira pertanyia a una xarxa hospitalària àmplia nascuda en l'època medieval, que encara està per estudiar en la major part del territori valencià. El fenomen requereix un esforç de recerca que, per contra, sí s'ha fet, o es troba en curs, en altres indrets de la Corona d'Aragó (VILLAGRASA, 2015). Només algun hospital concret, com ara el de Sant Marc de Gandia, o el de Castelló de la Plana, han merescut una atenció monogràfica (OLASO, 1988; REVEST CORZO, 1947), però la panoràmica general dels hospitals valencians encara està per fer.

Fins els petits llogarets rurals del regne, ja fossen de llocs de reialenc o de senyoriu comptaren amb hospitals i, com no, també a la comarca que ens ocupa, la de la Ribera del Xúquer. La documentació que en conservem, però, per a aquesta zona és escassa, particularment si volem conèixer en profunditat aquestes institucions.¹ Poques excepcions podem adduir. Recentment, han estat restaurats tres antics registres dels segles xv al xvii, de l'hospital d'Albalat de la Ribera, petitíssim indret que va pertànyer a diversos senyors fins esdevenir finalment propietat dels Borja. En 1292, sembla que Constança d'Anglesola i Pere de Benviure, llavors els seus senyors, fundaren l'hospital de la vila. Als llibres de l'hospital, extraordinaris, es pot trobar la gestió del «majordom» (comptable) i l'«hospitaler», l'alimentació dels pobres, els soterrars, o els pagaments a l'apotecari. Però també tingué una funció d'acollir viatgers de pas; en 1593 es pagaven uns diners per a sostenir un frare italià que arribà malalt a l'hospital, i també a un portuguès.² Humils ingressos, humils intencions...

Dissortadament, no conservem cap registre propi de l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira que ens permeta donar compte de la seua activitat interna, la seua gestió i administració quotidiana, els residents, les seues malalties i tractaments, els empleats, etc. Però el fet que el protagonisme absolut de la seua gestió recaigués sobre els jurats de la vila ens ha permès recollir molta informació. El present treball es basa, doncs, en documentació provinent de l'Arxiu Municipal d'Alzira, un dels més importants del País Valencià pel que fa al fons baixmedieval que custodia. N'hem fet un

1 Coneixem alguna lleixa com la feta per Bernat Manibles a l'hospital de Sant Joan de Cullera (19/10/1442), o la del traginer Joan Garcia (25/10/1475) al d'Algemesí (PONS, 1987: 257). Són símptomes d'aquesta presència hospitalària.

2 ARXIU MUNICIPAL D'ALBALAT DE LA RIBERA, *Libre dels censos que es reponen a l'Hospital* (1484), I.3.605a; *De l'Espital de Albalat. De les rebudes y dates* (1571/1605), I.3.605b; *Sensos de l'Hospital d'Albalat* (1577/1612), I.3.605c.

buidatge exhaustiu de fonts del segle XIV, de les quals se'n conserven uns pocs *Llibres de Actes dels Jurats e Consell*, i alguns protocols notariais i pergamins, i del conjunt d'actes per al segle XV, amb pocs protocols i un corpus de pergamins bastant important. El conjunt ha donat un volum important de material que ens permet una reconstrucció fins ara impossible per a qualsevol altre hospital rural valencià d'època medieval, una oportunitat per aprofundir en aquestes humils institucions, que no per això deixaren de jugar un paper clau en l'organització social dels municipis.

Orígens i evolució (ss. XIX-XV): de la fundació a la unificació

Desconeixem la data i les circumstàncies fundacionals de l'hospital de Santa Llúcia. I això no és excepcional en l'estudi dels nosocomis medievals. Els hi ha, certament, dels quals pràcticament només coneixem la fundació i poca cosa més, però n'hi ha d'altres que passa tot el contrari. És el cas del primer hospital d'Alzira. Algú va pensar en els inicis del segle XIV, probablement, que la vila, com tot indret gairebé poblat de la cristiandat, necessitava el seu hospital. A la capital del regne, València, se n'havien fundat des dels primers estadis de la colonització feudal, arran de la conquesta (BURNS, 1964). A Alzira s'optà per dedicar la institució caritativa a santa Llúcia, advocació que assolí gran popularitat en el món Occidental. Es tractava d'una jove de Siracusa que a inicis del segle IV va ser martiritzada per defensar la fe cristiana i la seua virginitat —entre altres tortures se li varen extreure els ulls— en temps de la persecució de l'emperador Diocleciana, com Jaume de Voràgine va recollir a la seua *Legenda aurea* (VORÀGINE, 1988). Els màrtirs, i particularment santa Llúcia, varen donar nom en nombroses ocasions als hospitals medievals. Ells i elles esdevingueren exemple per als qui patien, particularment els malalts, que es podien emmirallar en els màrtirs com a via d'imitació.³

S'ha repetit en diversos llocs que el fundador d'aquest hospital fou Pere d'Esplugues, sagristà i paborde de la seu de València, canonge de Lleida i ardiaca d'Alzira, que fou senyor de la Pobla d'Esplugues o de l'Ardiaca, avui la Pobla Llarga, fundada per ell en 1317 gràcies a un privilegi atorgat

3 Altres advocacions habituals de màrtirs eren les de sant Blai, protector contra el mal de gola, sant Marc, el cos del qual fou cremat sense consumir-se ni corrompre's, sant Eloi i santa Caterina. A més de màrtirs, altres sants protectors eren sant Miquel, considerat el metge celestial, sant Nicolau o sant Martí, vinculats tots dos a la cura dels pobres.

per Jaume II. La dada la va donar a conèixer Rodríguez de Arellano en el seu llibre sobre l'hospital de Santa Llúcia, a partir de la nota presa d'un plec d'anotacions sobre l'hospital del segle XVIII, que es conserva a l'arxiu d'Alzira, amb el títol *Libro de los papeles inventariados del Santo Hospital de Alzira* (LAIRÓN I VERCHER, 1998: 51). Els autors d'aquesta notícia històrica de temps barrocs sens dubte varen voler que aquest fos el primer esment al nostre hospital. L'entitat del presumpte fundador, Pere d'Esplugues, bé que ho valia; i així s'ha repetit acríticament, com es pot comprovar a diverses pàgines web. Però la fundació del d'Esplugues res tenia a veure amb l'hospital de Santa Llúcia.

En maig de 1337, Pere d'Esplugues va fer testament.⁴ Lògicament va buscar la consolidació de la casa nobiliària a terres valencianes, i va fer donació de tots els seus béns immobles, és a dir, tota la seua senyoria, al seu nebot Jaume, fill de Bernat d'Esplugues. I un home d'església, adinerat i amb protagonisme en el procés colonitzador del regne de València, no podia deixar de buscar la redempció de la seua ànima de forma convenient. Per això va fundar una almoina, de la qual va fer patró el mateix nebot. En una de les nombroses clàusules que ordenaven les obres pies en el testament, va deixar establerta la fundació d'un hospital en el lloc que ell havia fundat a la Ribera. Hauria de tenir sis llits per rebre pobres, i per a la conservació i manteniment alimentari deixava 15 sous (s) anuals, 10 s. per a l'oli de les llànties, 10 s. més per a ornaments i vestimentes, i un cens de 160 s. anuals per a les necessitats de l'hospital i la provisió dels malalts, que serien recollits en tres terminis anuals. També ordenava la construcció d'un altar en l'hospital en honor de sant Martí, on un prevere celebraria misses per la seua ànima. El dia del sant esmentat es faria una caritat especial, per a la qual Esplugues va deixar 25 s., que gestionaria el mateix prevere. Aquest clergue rebria en tres terminis anuals 240 s. perquè mantingués i governés l'hospital. Per tal de dur a terme convenientment la tasca d'administració de l'hospital i administració dels llegats pius que havia fet el testador, li associà dos homes honrats del lloc. Aquests cada any executarien totes les voluntats d'Esplugues, donarien compte al patró, el nebot Jaume, i allò que sobrés d'un any es conservaria per a la provisió de l'hospital i les necessitats dels anys a venir.

⁴ Hi ha traducció parcial del testament, a partir de la còpia feta el 15 de febrer de 1444, que es conserva al *Llibre de Visites* de 1697 de l'Arxiu Parroquial de la Poble Llarga (NAVARRO I SANCHÍS, 2003: 506-511).

Així doncs, ni una sola referència a l'hospital alzireny de Santa Llúcia, el qual, no obstant, ben bé podria haver existit ja per aquelles mateixes dates. De fet, el document més antic que coneixem sobre l'hospital és un pergami que conté el primer dels inventaris de béns conservat, de 1355.⁵ El fet que en ell s'esmenten una «casa nova» fa pensar que ja existia una ampliació per aquelles dates. Això ens suggereix una certa antiguitat. Però malgrat aquest creixement, el lloc sempre maldà per sobreviure entre l'escassetat dels recursos econòmics migrats. El model no era sostenible i s'hagueren de buscar solucions. Però aquestes només pogueren arribar més d'un segle després.

En juny de 1465, l'hospital experimentà la primera gran i important transformació. Per aquell temps n'existia un altre a la vila conegut com d'En Escuder o de Santa Caterina —altra santa màrtir—, ubicat efectivament al costat de l'església parroquial del mateix nom. D'aquest hospital a penes no en tenim notícies. Sabem però, que Jaume Escuder, el fundador, l'havia posat en mans de l'església, pot ser perquè era un clergue. De fet, en 1404, el bisbe Hug de Llúcia nomenava el seu vicari general, Joan de Mojà, administrador, encarregat de la gestió i de la cura d'ànimes de l'hospital, amb un salari de 100 s. (CÁRCEL ORTÍ, 1998: 642). Aquesta era una institució encara més humil que el de Santa Llúcia. En 1454 es parlava per primera vegada d'unificar-lo amb el de la vila ja que «havia mal endreça e en aquell habitaven fort poch pobres».⁶ El consell general degué decidir que no era el moment, o les negociacions amb l'església no ho permeteren, i sembla que la unificació encara hagué d'esperar uns anys, quan entrà en escena la possibilitat que la vila tingués encara un altre hospital.

Jaume Bossera, personatge del qual no tenim notícies, com tampoc de la seua família, havia deixat en el seu testament una clàusula per la qual pretenia que en «certa part de casa sua fos fet un spital per albergar los pobres de Jesuchrist», que es mantindria amb una pensió de 15 lliures de renda anuals dels seus béns.⁷ Però el lloc no era adequat: «e bonament lo dit spital no-s pogués fer en lo loch per lo dit en Jacme Bossera, donat com

5 ARXIU MUNICIPAL D'ALZIRA (AMA), *Pergamins comuns*, 011-32; 1397. Transcrit defectuosament i sense donar cita d'arxiu en RODRÍGUEZ DE ARELLANO (1994: 15).

6 AMA, Llibre d'Actes dels Jurats e Consell (MC), 03-44 (4/2/1454).

7 AMA, MC, 03-55 (21/6/1465). Transcrit parcialment i amb defectes (RODRÍGUEZ DE ARELLANO, 19: 17-20). No hem pogut trobar cap al·lusió a aquest personatge en la bibliografia sobre l'Alzira medieval.

fos loch molt stret e indispost per a fer lo dit spital». Per això, acordaren sol·licitar del sant pare, el papa Pau II, «que de tots tres fos fet un spital com fos major honor de la dita vila, e los pobres serien millor acollits». Aleshores començà un procés de negociació a València per al qual fou enviat un síndic amb el reverent mestre Martí Aparici Llegó, procurador general del senyor cardenal i bisbe de València, ja que el representant d'Alzira a València havia mort recentment.⁸ Les negociacions arribaren a bon port i els jurats reberen l'autorització per fer efectiva la unificació de tots tres en el de Santa Llúcia. A partir d'aquell moment, les 15 lliures anuals que Bossera havia deixat en el seu testament a la confraria de la Verge Maria per a comprar roba per a l'hospital, se sumarien a les rendes del de Santa Llúcia, i la confraria les lliuraria puntualment.⁹

A inicis del segle XVI, es va fer un intent per a què algunes monges del monestir de Sant Julià de València vingueren a residir al monestir de Santa Llúcia d'Alzira. Aquest monestir havia quedat despoblat de monges definitivament en 1504, però havia estat ocupat temporalment per unes monges anomenades del «peu de la creu».¹⁰ Els monestirs femenins que seguien la regla dels servites començaren a donar-se al final del segle XIII i començament del XIV. Alguns grups de dones es retiraven a cases particulars a viure, sense prendre els vots, segons el carisma de l'orde. Eren, de fet, un tercer orde de laiques que feien una vida comunitària. Però no eren comunitats monàstiques de religioses, sinó beateris de dones laiques que hi feien vots privats. Es tractava, en el nostre cas, d'un orde no reconeguda pel papa ni pel bisbe cardenal de València, i que a més s'havien instal·lat sense el consentiment de les autoritats municipals. Els jurats se'n volien desfer i veieren una bona ocasió en aquesta voluntat de les monges agustines d'acudir a Alzira: «perquè són virtuoses religioses e de orde aprovat per la Sancta Sede apostòlica, qui stan tancades». Però, encara més, pensaren que aquesta podia ser una bona oportunitat per a què les monges es feren càrrec de l'hospital mentre romanguessen a la vila: «que daran e provehiran e tendran lo dit hospital en aquell condret que aquell requer, a coneguda e beneplàcit dels jurats qui huy són e dels successors de aquells en dits officis de jurats, com dits jurats sien patrons e administradors del

8 AMA, MC, 03-55 (3/11/1465).

9 Tenim notícies d'aquesta lleixa cap a final de segle i de com era utilitzada, efectivament, per a comprar robes de llit. AMA, MC, 03-88 (24/8/1498) i 03-89 (28/5/1500)

10 AMA, MC, 03-89 (23/3/1500).

dit hospital». Els jurats volien trametre la notícia al consell general per obtenir el vistiplau: «en què dit spital sia redreçat a son sanct servir en los pobres seus com en les pregàries de les devotes religioses que venran en dit monestir».¹¹ Però, si bé les monges s'hi van instal·lar, no sembla que arribaren a tenir vincles amb l'hospital, ja que aquest va continuar administrat pels procuradors que els jurats nomenaven anualment. L'intent de dur les monges evidencia que la institució era vista com un espai on les pràctiques religioses jugaven un paper determinant, i on el servei i la pregària pels més desfavorits era la seua raó última de ser. Qui millor podia dur aquesta tasca que els ministres de l'església?

El final del segle xv sembla una mala època per a l'hospital. En primer lloc, cal recordar que la pesta va visitar la vila en 1494 i en 1501 (GALLENT I MUÑOZ, 1981). Foren temps en què s'havia anat alentint l'activitat econòmica i el descens demogràfic havia estat molt considerable. La mala situació es feia palesa en l'hospital. En 1495 s'afirmava que no comptava amb hospitaler, no tenia a penes béns mobles, mancaven llits i la seua roba, i tenia problemes de liquiditat. Fins i tot, uns pobres acabaren furtant els llençols de l'hospital. Per això es va pensar que en fos procurador per tres anys el prevere Berenguer Talens, qui afirmava podria redreçar la situació.¹² També es mirà per un procurador que pogués recuperar les quantitats censals que li eren degudes, i diversos visitadors vetllaren pels pobres, per les seues necessitats, i per la infraestructura del lloc.¹³ Tant d'esforç fa pensar que les coses no anaven gens bé i que segurament per això es va insistir en què les monges podien ser una bona solució per traure el mal de cap als jurats.

11 AMA, MC, 03-94 (16/8/1505).

12 «més fonch proposat com lo spital de Santa Lúcia està molt desplat de lits, roba de lits, no y ha spitaler, és vengut a notícia que mossèn Berenguer Talents, prevere, per ses devocions ha dit que ell si li és acomanat hi darà bon recapte fent-lo procurador». AMA, MC, 03-84 (24/2/1495).

13 «triaren, elegiren en vesitador del dit espital al magnífich en Vicent Roqua, donzell, present e acceptant, lo dit offici de vesitador, e que aquell fasa de veure e mirar en los pobres qui vénen al dit spital e altres en totes les coses que són necessàries al dit spital». AMA, MC, 03-84 (9/4/1495); «feren procurador Miquel Balaguer, notari de la mateixa vila, a poder exhigir, rebre e recobrar qualsevol quantitats, rendes, censals e altres coses del dit spital en qualsevol loch e per qualsevol persones degudes e en qualsevol lochs». AMA, MC, 03-84 (4/1495).

L'hospital a través dels inventaris

En la fase actual de la investigació hem pogut trobar nou inventaris de béns de l'hospital entre 1355 i 1500 (1355, 1397, 1403, 1445, 1483, 1486, 1495 i, finalment, dos el 1500).¹⁴ Tot sembla indicar que cap d'ells correspon a inventaris complets de l'interior dels edificis sinó que habitualment l'atenció dels protagonistes es focalitza en un aspecte concret, com ara l'orfebreria o, més habitualment, el conjunt de llits i robes de llit que hi havia i que cada nou hospitaler rebia en comanda. Per això mateix, més que d'inventaris, cal dir que som davant de comandes, on els jurats lliuren els béns a l'hospitaler perquè els administre. A partir de les dades que ofereix el primer inventari, podem constatar l'existència de tres espais: «la casa dels lits del espital vella», la «casa xica» i, finalment la «casa nova». Donat el significat que tenia el terme «casa» a l'època, més que d'habitatges independents, separats, com els entenem avui en dia —això serien albergs en la documentació—, hauríem de pensar que es tractava d'estances o cambres de grans dimensions juxtaposades amb un accés comú per a totes elles. Indubtablement, pel nombre i el volum de mobiliari que hi havia, la més gran era «la casa dels lits del espital vella» que, ben probablement, devia correspondre amb una gran sala longitudinal a l'estil de la que trobem en l'hospital de Sant Marc de Gandia (OLASO, 1988: 40-42). Però més cridaner que els elements esmentats és el que se silencia. Així, cal assenyalar la mancança, almenys en la nomenclatura, d'una divisió de les estances pel sexe dels malalts, tal com succeïa habitualment. Tot i amb això, és possible que la sala més gran fos utilitzada per a uns i la sala nova o la xica per als altres. Tampoc trobem cap esment de la capella, que, com és sabut, en els hospitals solia estar situada a prop dels dormitoris per a què els malalts poguessen escoltar missa des dels seus llits. En aquest sentit, entre els béns inventariats no se'n registra cap objecte relacionat amb el culte fins molts anys després.

Donat que com tot el que recull aquest primer inventari es tracta de llits i robes per a vestir-los, podríem aventurar que la intenció en aquest cas no fou enregistrar tots els objectes que hi havia a l'edifici sinó, més bé, un aspecte molt concret, ja que no sembla versemblant que la institució pogués mancar d'aquestes infraestructures tan bàsiques per al seu fun-

¹⁴ Per a 1355, vegeu la nota 3. 1403, AMA, MC, 03-09; 1445, Ídem, 03-35, f. 89; 1483, 03-71; 1486, Ídem, 03-75; 1495, Ídem, 03-85, i 1500 Ídem, 03-89, f. 2v i29.

cionament. És el cas de l'hort de l'hospital, que ací no tenim documentat però que solia estar present en tots els edificis assistencials, també en els més modestos com el que ens ocupa (GALLENT, 1981: 86; 2010-2011: 89 i OLASO, 1988: 24).

En l'inventari confeccionat el 1403 no s'especifiquen els espais interiors. En canvi, trobem utensilis relacionats amb l'alimentació, com olles, escudelles, paelles i porrons, entre d'altres. En el de 1445, a més, hi ha un conjunt reduït d'estrís comuns, relacionats amb els quefers quotidians, més enllà de la funció assistencial de l'habitatge. Així, es registren 150 rajoles, una escala «ab V scalons», una taula i tres cresols. Malgrat tot, no documentem objectes relacionats amb el culte, encara que novament hem de pensar que la seua absència respon a un fet circumstancial, i que potser no foren lliurats en comanda a l'hospitaler. Pel que fa a objectes que poguessen tenir un ús mèdic, podem esmentar «dos orinals ab sos estotgs», segurament per recollir orines que inspeccionaria el metge en les seues visites (MOULINIER-BROGI, 2012: 92).

El que tots els documents tenen en comú és el protagonisme dels llits i de les robes per vestir-los. Convé assenyalar que els llits s'ampliaven o es reduïen segons el nombre de persones que hi anaven a dormir, mitjançant la incorporació de posts (GLICK, 1990). Així, trobem llits de tres fins a vuit posts. I és que, en efecte, a l'edat mitjana i època moderna en poques ocasions el llit era un espai individual, ni tampoc del matrimoni, sinó que, segons els casos, s'aplegava tota la família. A l'hospital, els llits també eren sovint col·lectius. De fet, a l'hospital de Santa Llúcia, l'inventari de 1445 esmenta el «lit de les dones», de la qual cosa podem suposar que devia ser on descansaven les malaltes de l'hospital. Per això, sense menystenir la importància de conèixer la xifra de llits d'un hospital, convé posar l'accent en la quantitat de posts que hi havia a l'abast. Certament, la capacitat d'atenció de nous malalts per part de l'hospital anava més enllà del que la xifra de llits permet albirar (HENDERSON, 1997: 23). En cap del casos s'indiquen el nombre de taulons d'aquests llits, un tret que sí que s'especifica en l'inventari de 1445. Des de 1355, la tendència és a la baixa. El 1397 no s'inventaria cap llit, però el 1403 s'esmenten «XIII lits de posts nous, en los qual lits, un ab altres, ha VI posts e sos peus». El 1445 hi havia 11 llits als qual calia afegir altres «III lits de morts, la un gran e altre xich [sic]», que es feien servir per al trasllat dels difunts des del lloc de decés fins al soterrar.

Els 18 llits que hi havia a Santa Llúcia en 1355 és una xifra que supera amb escreix els 10 que tenia l'hospital d'En Trujols a Castelló de la Plana a finals de la centúria (REVEST, 1947: apèndix, 9). De fet, malgrat el descens fins a 11 llits del 1445, els mateixos que en 1486, encara se situava al nivell de l'hospital de Sant Marc de Gandia, on el 1426 foren inventariats 12 llits (OLASO, 1988: 201-202). Per descomptat, no es podia comparar amb els hospitals urbans de València com el d'En Clapers, on el 1384 hi havia 18 llits només per a homes i encara altres 16 per a dones (RUBIO VELA, 1984: 187). Juntament amb els llits hi apareix un ampli ventall de robes per vestir-los. L'equipament essencial consistia en una màrfega, habitualment de palla, que aïllava de la duresa de la fusta i de les humitats en cas que el llit no comptés amb els seus propis peus. Sobre ella, se superposaven els matalassos, que podien estar farcits de palla, però sobretot de borra i sisons i, més rarament, plomes. Completava l'equipament el travesser, un coixí que abastava horitzontalment el llit.

La propietat municipal de l'hospital es fa palesa en les marques de l'emblema municipal, la clau, impreses sobre les eines. Efectivament, Alzira era considerada la clau del regne per ser l'única via de pas entre el sud del regne i la capital, separats pel riu Xúquer, a través del pont construït. Quan en 1397 es lliuraven en comanda els béns a l'hospitaler Jaume Estelós, s'indicava «les quals robes són senyalades ab senyal de clau».¹⁵

L'estudi detallat dels inventaris de béns ens fan pensar que l'hospital experimentà un procés d'empobriment que quedà reflectit en les bases materials i en la capacitat d'atendre els malalts de la institució. El moblatge que es feia malbé no pogué ser reemplaçat per mobiliari nou. Fins i tot la il·luminació es ressentí.¹⁶ En 1495 la situació era infame.

El sosteniment econòmic

La qüestió del finançament era el principal punt de feblesa de les institucions assistencials com l'hospital de Santa Llúcia (OLASO, 1988: 18). Certament, en les fases inicials no requeria d'una forta inversió, i sobrava amb disposar d'un habitatge i un centenar de sous a col·locar en el mercat del censal. Tot i que no coneixem els ingressos inicials de l'hospital, el

15 AMA, MC, 03-4 (29/8/1397); AMA, MC, 03-9 (11-9-1403).

16 Dels 4 ciris que hi ha en el primer inventari passem a 3 cresols en el darrer.

1448 percebria 675 s. 1 diner (d) sobre diversos immobles, i tres censals.¹⁷ La xifra resulta certament significativa i, de fet, superava les rendes de l'hospital de la Verge Maria i les de Sant Miquel, tots dos a Xàtiva.¹⁸ Però, si la comparem amb altres hospitals de caire agro-urbà, era notablement superior a la resta. A la mateixa vila d'Alzira, l'altre centre assistencial, el d'En Escuder, de fundació privada, ingressava 266 s. 10 d.,¹⁹ una suma que està més en relació amb el que trobem a altres viles petites del país com ara Gandia, 198 s.1 d. el 1378 (OLASO, 1988: 154)²⁰, o Ontinyent, 270 s. 7 d. el mateix any 1448.²¹

A més de les pensions de censals, tenim constància d'algunes fanecades de terra que l'hospital posseïa franques. La gestió d'aquestes parcel·les, lògicament, era indirecta mitjançant establiments que feien els mateixos jurats de la vila com a administradors de la institució. Tenim constància, per exemple, de l'establiment de 6 fanecades de terra a Joan Eiximénez, habitant de l'alqueria de Joan de Montagut, a canvi d'un cens certament modest, de només 1 s.²² Hi havia d'altres lleugerament més elevats, en torn els 5-10 s. en funció de l'extensió de la parcel·la, però resulta difícil donar una xifra aproximada del què els censos emfitèutics representaven per a l'hospital. Per altra banda, hem pogut constatar que les terres de l'hospital estaven disseminades pel terme de la vila.

Els patrons i administradors de l'hospital, els jurats de la vila, recordem-ho, no confiaven la viabilitat econòmica de la institució únicament als ingressos ordinaris. Ans al contrari, treballaven, poc o molt, per a recollir tot donatiu que fos possible, més encara en aquells hospitals que, com el d'Alzira, vila reial, no es poguessen beneficiar del patrocini d'un senyor pròxim i vinculat amb la comunitat, com sí succeïa a altres centres assistencials de les viles de senyoriu, cas de l'hospital de Gandia, que va rebre

17 ARXIU DEL REGNE DE VALÈNCIA, *Mestre Racional*, vol. 7.924, f. 39.

18 El primer tenia una renda de 668 s., mentre la de Sant Miquel era de 650. Ídem, ff. 181 i 295.

19 Ídem, f. 88.

20 Amb tot, com reconeix el mateix Vicent OLASO (1988: 21), és una xifra indicativa i mínima per incompleta, entre d'altres raons, perquè tot són censos emfitèutics i no hi ha cap censal.

21 Ídem, f. 175v.

22 Sembla, però, que resta indicar quin fou el cens d'entrada, que òbviament devia ser més elevat, superior als 50 s. AMA, MC, 03-45 (9/1/1455).

de forma regular donacions dels ducs de la vila (OLASO, 1988: 52-53 i 66-69). Així, doncs, la caritat dels veïns de la comunitat local es convertia en una font d'ingressos que calia promocionar. Per això mateix, entre els béns inventariats a les darrerries de la centúria trobem «un bací per acaptar». És probable que hi hagués, a més, bosses o caixes de col·lecta situats en punts estratègics de la vila.²³

Una altra font d'ingressos eren les deixes testamentàries, per a la qual cosa els hospitals comptaven amb el recolzament dels predicadors contemporanis. Vicent Ferrer exhortava tothom, i particularment els pagesos, que posaren els seus diners en les obres de misericòrdia, i citava explícitament els hospitals:

Aprés, vosaltres, lauradors, perquè tots sou inmundes per rapines, los uns als altres, que no pagau les soldades als servidors, e retenint-vos los béns dels spitals, e de testaments, e mal delmar, o que no-y donau, si-ufeu axí com a Cayms sou dapnats [...]

Aprés, de misericòrdia, e endrece la creatura com se deu haver en los béns que Déus li ha acomanats, amar la riquesa no molt, mas ordenadament, en fer moltes almoynes a pobres, a òrphens, a spitals, etc. (FERRER, 1932: 131).

Tanmateix, tot sembla indicar que les paraules del frare dominic no eren seguides amb excessiva assiduïtat. El buidatge sistemàtic dels protocols notariais d'Alzira per al període medieval rebel·la que només en 11 casos els testadors deixaren estipulada alguna quantitat per a l'hospital, entre 1 i 5 s., llevat d'un, el notari Guillem Vidal que lliurà 25 s. Les contribucions podien ser també en béns materials, com féu Guillem Cornella, que si be no deixà cap donació monetària, lliurà el seu llit a l'hospital de Santa Llúcia (PONS, 1987: 257).

En definitiva, ens trobem davant unes bases materials ben minses que a la llarga es demostraren insuficients per a fer front a les necessitats dels hospitals, raó per la qual en moltes viles i ciutats del regne de València, cas de Xàtiva o de la mateixa Alzira, i també a la capital, les autoritats locals decidiren fusionar els existents en un sol a fi d'optimitzar la gestió i maximitzar els recursos.

²³ Així succeïa a la vila de Gandia, on hi havia tres bacins en punts neuràlgics del nucli urbà.

Els objectius de l'hospital

L'hospital de Santa Llúcia se'ns presenta com un típic espai multifuncional, on es desenvolupà tota una gamma d'activitats de caire caritatiu i religiós, més que mèdiques pròpiament dites. No de bades l'autèntica medicina de l'hospital fou la religió. Segons HORDEN (2007: 141), l'hospital exemplifica la subordinació de la cura del cos a la cura de l'ànima, i el poder curatiu del consol religiós esdevé un element de primer ordre (HENDERSON, 2001). Al capdavant, l'hospital alzireny no seguí sinó el patró habitual, certament amb alguns canvis en el temps, de les institucions hospitalàries de l'època (RUBIN, 1994: 15).

És important recordar aquesta essència religiosa i la voluntat sovint afermada de traduir-ho en l'edifici. Es tractava d'una institució creada per a seguir els principis evangèlics segons els quals, qui acull, sana i s'apiada del pobre, li ho fa a Crist (Mt 25, 31-46), per tant lligada estretament a les preocupacions escatològiques i al desenvolupament de les obres de misericòrdia. Al capdavant, els pobres no eren sinó la imatge del Crist que pateix (*pauperes Christi*). La dimensió sagrada de l'assistència s'havia de traslladar forçosament a l'edifici destinat a acollir els malalts, veritable lloc de rencontre amb Crist (SÉGULA, 2011). Aquesta religiositat es notava, però no només, en la presència d'una capella. La del nostre hospital sembla que no va existir fins 1372, quan és esmentada per primera vegada: *quadam capellam subinvocatione Sancte Lucie virginis, contigua hospitali, ibidem ad honorem dicte virginis constructo* (CÁRCEL ORTÍ, 2005: 365-366). Tot i la seua denominació com a "capella", el temple comptava amb diverses capelles —o altars— interiors, que eren la seu d'un o de més beneficis i, al mateix temps, d'advocacions. El principal, per descomptat, era el de Santa Llúcia, el titular del qual era, pels volts de 1372, Joan López de Pomar.²⁴

La religió tenia una forta presència dins l'hospital. El seu fi últim és clar: la glòria de Déu a través de l'assistència dels seus pobres. Per això dins les activitats litúrgiques, la celebració de l'eucaristia era habitual, i molt particularment rebia atenció en el dijous Sant, el dia de la institució del sagrament eucarístic. Així ho indicarien els elements inventariats. Com ara, de 1500 tenim un recull de béns on consta: «Ítem, un càlzer de stany...

24 A més, Pomar era el beneficiat d'altres dos beneficis, un a l'església major de la vila i l'altre a l'església de Sant Joan de Jerusalem a València (CÁRCEL I BOSCA, 1996: 159).

Ítem, unes tovalles per a davant lo altar. Ítem, una cortina de seda per a davant lo corpus lo Dijous Sant. Ítem, un davant altar de pinzell ab figures de la Verge Maria, de sent Aloy e de santa Lúcia».²⁵ Com veiem, fins i tot no faltaven els elements decoratius amb la representació de la patrona. Com hem dit, a l'hospital es feia tant d'èmfasi en la cura de la salut física com de l'espiritual, i amb RAWCLIFFE (2007: 176) podem afirmar que la iconografia religiosa que acompanyava la celebració dels sacraments jugava també un paper crucial com a part del procés terapèutic. Tot amb tot, la presència d'aquests elements és, com veiem, molt tardana. Això pogué relacionar-se amb la parcialitat dels béns recollits, com també la misèria del lloc, on no és estrany que mancassen objectes preuats. Efectivament, en 1372 es feia referència a l'estat de la capella: *que in luminaribus, pannis, libris et aliissuis ornamentis maximum patitur defectucum nullos habeat redditus* (CÁRCEL ORTÍ, 2005: 366).

A l'hospital, segurament amb la presència del rector d'alguna de les parròquies, se celebrava el sacrament de la penitència, indispensable atenent a la legislació foral que obligava el metge a instar el malalt a celebrar el sacrament abans d'iniciar la cura, però també quan es preparava el traspàs dels difunts i els rituals de la mort (FERRAGUD, 2014: 307). De fet, l'hospital tenia els elements per a celebrar els sepelis i acompanyar els difunts en el trànsit final: «un drap per a cobrir los morts» i «una caixa per a portar los cosos a soterar».²⁶ Desconeixem si hi hagué un cementeri propi, però no seria gens estrany.

Però hi havia altres cerimònies públiques de caire social i religiós, fora dels murs de l'hospital, que comptaven amb el concurs especial de la institució. En 1474, el jurat en cap anunciava la imminent visita del bisbe cardenal de València a la vila. Immediatament es va preguntar pel pal·li de l'hospital per honorar convenientment l'insigne visitant, i que fos rebut pels oficials i prohoms tal com els havien recomanat. L'alarma va saltar quan es va conèixer que el pal·li havia estat furtat per un tal Ferrando, d'Alacant, que tenien tancat a la presó, acusat, curiosament, per un moro.²⁷ Calgué posar-se en contacte amb el majordom del bisbe perquè portaren el seu propi pal·li o se n'adquirís un altre, ja que e ell li seria més sen-

25 AMA, MC, 03-89 (12/1/1500).

26 *Ibidem*.

27 AMA, MC, 03-63 (31/7/1474).

zill. Realment una vergonya per a l'orgull local. Sembla, doncs, que Alzira comptava per a les cerimònies de gran magnificència, processons com el Corpus on calia aixoplugar la custòdia, o l'acompanyament d'un bisbe, el pal·li guardat a l'hospital. Aquest devia tenir un cert valor econòmic si va ser furtat.

La medicalització de la caritat —tal com va definir HENDERSON (1997: 39) el fenomen de la presència continuada de guaridors associats als hospitals, ja abans de la pesta negra— en l'hospital de Santa Llúcia s'inicià a les primeries del segle xv. Cal tenir en compte que el primer contracte conegut amb un metge a Alzira, el de Joan del Miracle, fou molt tardà (1397), encara que a la vila es coneixen metges des d'inicis del segle xiv. Res es diu en aquest primer contracte sobre l'assistència a l'hospital. No obstant això, els dos contractes següents dels que tenim notícia, amb Joan Sales, en 1413 i per un període d'un any, i el d'Andreu Vives en 1425, recollien l'obligatorietat d'assistir els malalts de l'hospital gratuïtament: «que sia tengut frànkament curar los malalts del espital de la vila» (FERRAGUD, 2005: 99). En aquests casos, en el salari estipulat entrava aquesta obligació. Però amb el pas del temps, el consell va decidir establir un salari molt moderat per al metge de l'hospital, que era de 33 s. Sovint era el mateix metge de la vila el qui exercia aquest càrrec. Tenim notícia que en 1479 fou el físic mestre Aznar qui l'ocupà -repetiria encara en 1494-, i en 1483 Bernat Oliver.²⁸ En el darrer cas, es determinava pel seu jurament: «promés haver-se en la visita e cura dels malalts bé e feelment».

La causa que obligà els jurats a contractar un metge en exclusiva per a l'hospital fou, molt probablement, assegurar-se que atengués complidament els malalts pobres. A València alguns honorables físics es mostraven negligents i descuraven aquesta clientela tan poc rendible; senzillament no es deixaven caure mai per l'hospital. Però, perquè acceptaven doncs formar part del programa hospitalari? Segons PARK (1985: 99-109) l'hospital desenvolupà un paper molt important en l'afirmació del rol social del metge. Prestar els seus serveis als pobres malalts per un baix salari era un exemple de caritat. A Alzira l'hospital no devia donar-los massa feina, però el compromís explícit els obligava a estar-hi pendants. La minuta era curta, però la glòria extensa. De fet, el 1510 es faria càrrec de l'hospital el metge Gabriel Benviure, amb aquest mateix salari que es mantenia in-

28 AMA, MC, 03-68 (5/2/1479); 03-72 (18/2/1483); 03-83 (23/12/1494).

alterable amb el pas del temps.²⁹ Amb tot, això no vol dir que l'hospital comptés amb una presència permanent de personal mèdic, diguem-ne professional. Els hospitals disposaven de molts diversos recursos per atendre i guarir els que hi anaven a parar. Els físics, els individus amb major reputació, només en foren una part (FERRAGUD, 2014).

Poc sabem dels productors de medicaments: els apotecaris. De fet, són ben estranyes les referències al subministrament d'aquests productes. En 1507 es fa al·lusió a 10 lliures degudes a l'apotecari Miquel Vendrell «de medecines que aquell a fiades per obs dels pobres malalts del dit hospital en lo temps specificat en una execució».³⁰ Per tal de satisfer la quantitat, es va recórrer a la lleixa de Bossera, que es va dedicar aquest any, parcialment, a pagar medicaments.

Una altra funció de l'hospital en el seu caire assistencial fou la cura de nadons i infants, orfes o abandonats, que hi deixaven. No podem saber amb quina freqüència arribaven els infants a l'hospital d'Alzira. La major part dels casos coneguts els trobem amb el canvi de segle; la mort en la pesta d'uns pares nouvinguts a Alzira, l'abandó a la porta d'un xiquet expòsit, uns bessons que no poden ser criats ambdós pels pares i n'han de deixar un, són alguns dels exemples coneguts. Així, Sebastianet fou abandonat a la porta de l'hospital sent un nadó. Li fou lliurat a un matrimoni de llauradors del raval per un període de dos anys. Llavors «algunes bones persones, desigants que dit fadrinet no-s perdés com no li-s sabés hom pare ni mare ni parent algú qui de aquell se emparàs», decidiren de posar-lo en mans de Joan Corretger i la seua esposa, «qui n'havien tingut cura, fins que haja edat de discreció e tinga facultat de elegir on volrà anar e ab qui volrà star». El matrimoni rebria en gratificació un ase que havia estat valorat en 100 s., tot un luxe per a un llaurador humil.³¹

El procediment de l'administració de l'hospital amb els infants arribats sempre era la mateixa. Amb els fons es sufragaven dides per alletar-los. Després es buscaven afermaments per a aquests xiquets i xiquetes, normalment amb matrimonis que n'havien tingut cura i els havien alimentat els primers mesos de vida. Romanien així molts anys al servei d'algú que es feia càrrec fins que eren adults. Són històries que els jurats recollien amb detall, de vegades amb una tendresa que corprèn.

29 AMA, MC, 03-99 (8/7/1510).

30 AMA, MC, 03-96 (26/11/1507).

31 AMA, MC, 03-85 (6/11/1496).

L'estructura organitzativa

Els jurats de la ciutat foren durant tot el període estudiat els patrons i administradors de l'hospital; sobre ells recaigué l'última responsabilitat en qualsevol decisió de relleu. Això sí, nomenaven els càrrecs que realment vetllaven per la gestió econòmica (procuradors), i també ocasionalment visitadors —concentrats a principis i finals del segle xv— i episòdicament algun administrador, com també els hospitalers, autèntics protagonistes en l'atenció diària en el centre.

Els procuradors coneguts foren en la seua majoria notaris i duraven un any en el càrrec, per bé que puntualment un artesà, un capellà i fins i tot un donzell arribaren a ser-ne nomenats. Solien cobrar un salari de 100 s. anuals, una xifra considerable si tenim en compte que era la mateixa que percebia el metge del convent dels agustins de vila.³² Excepcionalment, el cirurgià Jaume Perer ho fou per un període inusualment llarg, entre 1462 i 1466. Aquests procuradors mantenien una relació directa amb els hospitalers, ja que havien de subministrar els diners per a satisfer totes les necessitats de l'hospital, en robes i en aliments, particularment. En efecte, els procuradors eren els responsables de la gestió econòmica del centre. A ells corresponia la tasca de recaptar deutes i, sobretot, les pensions de censals degudes a la institució, i, en cas de no poder percebre-les, iniciar els pertinents tràmits legals. Ben probablement l'esquema era similar al d'altres viles del país com Gandia. Ací, per sota del procurador, hi havia un o més bossers que recaptaven almoïna personalment pels carrers de la vila en dies assenyalats com el dia del mercat. A més, els bossers tenien cura de les bosses d'acapte que hi havia per diferents llocs de la vila i a la porta del mateix hospital (OLASO, 1988: 18-19).

En moments d'especial dificultat, els jurats nomenaren un visitador que podia fer també les funcions de procurador. En 1355, el notari Berenguer d'Arenys i Ramon Sapendra feien de visitadors, en la que és la primera notícia de l'hospital, i també en el registre més exhaustiu del lloc. En agost de 1498, quan sabem que l'hospital vivia un mal moment, els jurats nomenaren el pare Joan Guitart visitador de l'hospital «donant-li poder de vesitar aquell e los pobres, veure en los lits e roba de aquells e en los obres del dit spital necessàries e donant-los tot aquell poder que en semblants

32 AMA, MC, 03-59 (22/6/1469). El salari del metge dels agustins a ARV, Mestre Racional, vol. 7.924 f. 102v.

visitadors és acostumat per a un any e no més». ³³ No deixa de semblar peculiar que els jurats no optaren per fer una visita ells mateixos per veure amb els seus propis ulls la misèria del lloc.

Els hospitalers eren un matrimoni que es comprometia a residir a l'hospital («lo dit spital tenien en condret e en aquell habitaven e feyen contínua residència») mentre durés el seu contracte, normalment un any. Es tractava de persones sense cap característica en especial, generalment artesans (sabater, pintor, sastre, botiguer). Les seues funcions són molt ben delimitades en l'acord de 1496 amb el botiguer Joan Gil:

donar tot bon recapte en lo dit spital e als pobres de nostre Senyor Jesuchrist qui al dit spital vendran e conservar les coses del dit spital, servir als pobres fahent los lits e servint-los en les necessitats e malalties de aquells e denegant les robes e totes les coses necessàries de aquell, fahent e soplint en tot lo mester làrgament segons és acostumat per los altres spitalers fer. ³⁴

Què empenyia a aquesta gent a acceptar aquest compromís? Seguien els preceptes dictats pels predicadors, que consideraven entrar a servei d'un hospital com el més gran servei als necessitats? En qualsevol cas, a partir del segle XVI es parla d'un salari de 100 sous anuals, tot i que no sabem si aquest es percebia des dels inicis. De l'activitat quotidiana desenvolupada per tots aquells que treballaren i assistiren els pobres i malalts, tenint-ne cura o guarint-los, no n'ha quedat rastre.

Epíleg

En un dels seus sermons, fra Vicent Ferrer, esgrimint una de tantes imatges quotidianes que feia servir, va comparar el món amb un gran hospital. En ell, els malalts, que representaven els cristians en pecat, necessitaven de la redempció que els proporcionés el primer i més gran dels metges, Jesucrist, arribat d'un particular Estudi General: el paradís. L'equiparació entre el metge universitari i el fill de Déu, habitual en aquell temps, no pot ser més eloqüent:

33 AMA, MC, 03-88 (4/8/1498).

34 AMA, MC, 03-85 (28/10/1496).

La redempció general d'est món no-s podia fer per nenguna creatura: ell mateix, Déu e hom, hi havia a venir, axí com hun spital on haje molts malalts, gran metge hi ha a venir a curar-los. Axí est món es axí com hun spital, e no-y havia habitació nenguna que no-yjaguessen malalts. Vench lo gran metge del studi de paradís, e vench a prathicar en est món, a guarir malalts... (SANCHIS SIVERA, 1927: 27).

En les paraules del predicador queda palès la doble vessant de la guarició, espiritual i corporal, però per damunt de tot la primera. La imatge de Jesucrist com el primer dels metges era molt estesa i en ell s'emmirallava el guaridor galenista, situat entre l'home de bé, admirat, que proporciona la salut, si bé amb la remuneració corresponent. Una postura de vegades ambigua i generadora de sospites i crítiques envers el metge àvid de diners. Un tant podríem sospitar de l'hospital, espai de caritat, però també un mecanisme de regulació social. Amb tot, Alzira era un nucli semi-urbà pel seu comportament econòmic, la seua fesomia i habitants, i l'hospital no deixà de tenir una activitat que l'aproximava en quant a la gestió i organització, finançament i activitat, als de la capital. Al capdavant ciutat i camp mantenien unes estretes relacions i el mirall de la gran urbs era ben present.

Bibliografia

- BERNABEU BORJA, Sandra (2014) «Llinatges i poder local a l'Alzira del segle XV». *Aragón en la Edad Media* 25: 5-40.
- BURNS, Robert I. (1964) «Los hospitales del reino de Valencia en el siglo XIII». *Anuario de Estudios Medievales* 2: 135-154.
- CÁRCEL ORTÍ, Milagros (1998) «Casa, corte y cancillería del obispo de Valencia Hug de Llúpia (1398-1427)». *Anuario de Estudios Medievales* 28: 635-659.
- (2005) *Un formulari i un registre del bisbe de València Jaume d'Aragó (segle XIV)*. València: PUV.
- CÁRCEL ORTÍ, Milagros i BOSCA CODINA, José Vicente (1996) *Visitaciones pastorales de Valencia: siglos XIV-XV*. València: Facultad de Teología S. Vicente Ferrer.
- COMELLES, Josep M. (2013) «Hospitals, Political Economy and Catalan Cultural Identity». A: BONFIELD, Christopher, REINARZ, Jonathan i HUGUET-TERMES, Teresa (Eds.) (2013) *Hospitals and Communities 1100-1960*. Oxford: Peter Lang.
- FERRAGUD, Carmel (2006) «Medicina i societat a Alzira durant la Baixa Edat Mitjana». A: *X Assemblea d'Història de la Ribera*. Antella, 5, 6 i 7 de novembre de 2004. Ajuntament d'Antella.
- (2014) «La introducción de los practicantes de la medicina en los hospitales del reino de Valencia durante la Baja Edad Media». A: HUGUET-TERMES, Teresa; VERDÉS PIJUAN, Pere; ARRIZABALAGA, Jon; i SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (eds.) (2014) *Ciudad y hospital en el Occidente europeo (1300-1700)*. Lleida: Milenio.
- FERRER, Vicent (1932) *Sermons*, a cura de Josep Sanchis Sivera. Vol 1. Barcelona: Barcino (Els Nostres Clàssics).
- FURIÓ, Antoni (1995) *Història del País Valencià*. València: Alfons el Magnànim.
- (1986) *El camperolat valencià en l'Edat Mitjana. Demografia i economia rural (segles XIII-XVI)*, València, Universitat de València, Tesi doctoral, 1986, 4 vol.
- GALLENT, Mercedes (1981) «Aproximación a un modelo medieval de institución sanitaria: el hospital de la Reyna». *Saitabi* 31: 73-88.
- GALLENT Marco, Mercedes i MUÑOZ POMER, Rosa (1981) «Introducción al estudio de las pestes en la comarca de la Ribera». A: *I Assemblea d'Història de la Ribera (Sueca, València): Economia agrària i història local*. València, Alfons el Magnànim.

- GALLENT, Mercedes (2010-2011) «En el interior de los hospitales. Personas, espacios y enseres». *Saitabi* 60-61: 81-104.
- GLICK, Thomas (1990) «Posts de llit i llits de post a la València medieval». *Afers* 9: 147-150.
- HENDERSON, John (1997) «Splendide case di cura. Spedali, medicina ed assistenza a Firenze nel Trecento». GRIECO, Allen J. i SANDRI, Lucia (1997) *Ospedali e città: l'Italia del centro-nord XIII-XVI secolo* [atti del Convegno internazionale di studio tenuto dall'Istituto degli Innocenti e Villa i Tatti, Firenze 27-28 aprile 1995]. Florència: Le Lettere.
- (2001) «Healing the Body and Saving the Soul: Hospitals in Renaissance Florence». *Renaissance Studies* 15(2): 188-216.
- HORDEN, Peregrine (2007) «A Non-Natural Environment: Medicine without Doctors and Medieval European Hospital». A: BOWERS, Barbara S. (2007) *The medieval hospital and medical practice*. Aldershot: Ashgate.
- HUGUET-TERMES, Teresa (2013) «Pensandi, curandi, et visitandi infirmos et pauperes: Hospital(s), Health and Politics in Barcelona, c. 1337-1417». A: BONFIELD, Christopher; REINARZ, Jonathan; i HUGUET-TERMES, Teresa (Eds.) (2013) *Hospitals and Communities 1100-1960*. Oxford: Peter Lang.
- LAIRÓN PLA, Aureliano i VERCHER LLETÍ, Salvador (1998) *Guia de l'Arxiu Municipal d'Alzira*. Alzira: Ajuntament d'Alzira.
- MARTÍNEZ ARAQUE, Ivan (2012) *En els orígens de la indústria rural. L'artesanat a Alzira i la Ribera en els segles XIII i XIV*. València: PUV.
- MOULINIER-BROGI, Laurence (2012) *L'uroscopie au Moyen Âge. Lire dans un verre la nature de l'homme*. París: Champion.
- NAVARRO I SANCHIS, Josep Lluís (2003) *La Pobla Llarga. Introducció a la seua història*. La Pobla Llarga: Edicions 96.
- OLASO, Vicent (1988) *L'hospital de Sant Marc de Gandia, una institució per a pobres malalts. Segles XIII-XX*. Gandia: CEIC Alfons el Vell.
- PARK, Katharine (1986) *Doctors and Medicine in Early Renaissance Florence*. Princeton: Princeton University Press.
- PONS ALOS, Vicente (1987) *Testamentos valencianos en los siglos XIII-XVI: testamentos, familia y mentalidades en Valencia a finales de la Edad Media*, Tesi doctoral de la Universitat de València.
- RAWCLIFFE, Carole (2007) «'Word from Our Sponsor': Advertising the Patron in the Medieval Hospital». A: HENDERSON, John; HORDEN, Peregrine; i PASTORE, Alessandro (eds) (2007) *The Impact of Hospitals, 300-1200*. Oxford-Bern: Peter Lang.

- REVEST CORZO, Luis (1947) *Hospitales y pobres en el Castellón de otros tiempos*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura.
- RODRÍGUEZ DE ARELLANO, Miguel (1994) *Aportación a la historia del hospital municipal de Santa Lucía de Alzira. 1337-1983* [llibre autoeditat].
- RUBIO, Agustín (1984) *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*. València: Alfons el Magnànim.
- SATCHELL, Max (2007) «Towards a Landscape History of the Rural Hospital in England, 1100-1300». A: HENDERSON, John; HORDEN, Peregrine i PASTORE, Alessandro (Eds) (2007) *The Impact of Hospitals, 300-1200*, Oxford-Bern: Peter Lang.
- SÉGULA, Didier (2011) «L'hôpital médiéval, un lieusacré? Approche iconologique d'un monument emblématique: l'hôtel-Dieu de Beaune». A: VOYER, Cécile i SPARHUBERT, Éric (Eds.) (2011) *L'image médiévale*. Tournhout: Brepols.
- SANCHIS SIVERA, Josep (1927) *Quaresma de Sant Vicent Ferrer predicada a València l'any 1413*, Barcelona: Institució Patxot.
- VILLAGRASA ELÍAS, Raúl (2015) «Entre quatre rius. Hospitals al Baix Cinca i el Baix Segre a la baixa edat mitjana». A: *Tres estudis històrics sobre el Baix Cinca i el Baix Segre. Beques Amanda Llebot*. Fraga: Institut d'Estudis del Baix Cinca.
- VORAGINE, Iacobus de (1988) *Legenda aurea* (excerpta) [Historia Sanctae Luciae], ed. R. Nickel, Stuttgart, 1988. Consultable en <http://www.intratext.com/IXT/LAT0025/_P9.HTM> [consultada el gener 2017].

